

ГУМАНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК НАПРЯМ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Б. М. Грек,

кандидат юридичних наук, суддя Вищого господарського суду України, заслужений юрист України

Т. Б. Грек,

студентка магістратури юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кримінальна відповідальність у будь-якій державі вважається найсуворішою формою переслідування людини за вчинення протиправних і суспільно небезпечних діянь. У порівнянні з іншими видами відповідальності суть її в цілому зводиться до найбільш вагомого обмеження свобод, прав і законних інтересів особи. Згідно з чинним законодавством України кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винувата у вчиненні злочину, тобто така, що умисно або через необережність вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. У цьому положенні закону міститься відповідь на питання: за що і за яких умов особа підлягає кримінальній відповідальності? Поняття кримінальної відповідальності відповідає родовим рисам юридичної відповідальності і водночас характеризується своїми видовими, відмінними ознаками, а саме [1, 198]:

- кримінальна відповідальність є реальною соціальною взаємодією спеціальних органів держави та особи, яка визнана винною у вчиненні злочину, внаслідок чого ця особа підлягає певним обмеженням;
- кримінальна відповідальність – це державний примус, який знаходить своє вираження передусім у засудженні злочинця і його діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладенні на винуватого додаткових позбавлень та обмежень;
- вид і міру позбавлень та обмежень особи особистого (наприклад, позбавлення волі), майнового (конфіскація майна або штраф) або іншого характеру (позбавлення права займати певні посади) визначено тільки у кримінальному законі, передусім у санкції статті особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України), яка передбачає відповідальність за вчинені злочини, та відповідно до норм загальної частини КК України;
- на відміну, наприклад, від цивільно-правової відповідальності, де можливе добровільне виконання особою позбавлень майнового характеру, при кримінальній відповідальності подібні заходи завжди мають примусовий харак-

тер, оскільки вони пов'язані з діяльністю спеціально уповноважених органів держави;

- кримінальна відповідальність можлива лише за вчинення злочину, який є підставою для такої відповідальності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінально-правова політика, гуманізація

Отже, кримінальна відповідальність – це вимушене понесення особою, що вчинила злочин, державного примусу, а також позбавлень або обмежень особистого, майнового чи іншого характеру, які передбачені кримінальним законом і покладаються на винуватого спеціальними органами держави.

Визначення того, які саме діяння слід піддавати кримінальному переслідуванню і в який спосіб, залежить від кримінально-правової політики у державі. На думку П. Л. Фріса, кримінально-правова політика – це самостійний напрям внутрішньої правової політики держави, відповідно до якого на підставі загальної теорії протидії злочинності розробляються стратегія і тактика, формулюються основні завдання, принципи, напрями і цілі кримінально-правової дії на злочинність, засоби їх досягнення і виражаються в нормах кримінального закону, практиці їх застосування, актах офіційного тлумачення кримінально-правових норм та постановках Пленуму Верховного Суду України (складові кримінально-правової політики). Перед кримінально-правовою політикою держави стоять завдання чіткого визначення доцільності підстав та меж кримінальної відповідальності особи, системи та порядку призначення покарання, оскільки від цього залежить визначення основних параметрів правової політики у сфері протидії злочинності в цілому [2, 59].

Основні напрями кримінально-правової політики держави поділяють на загальні та спеціальні. До загальних відносять: 1) докорінну перебудову кримінального законодавства, що полягає у приведенні його у відповідність з новими суспільними відносинами, тобто з реаліями життя; 2) формування умов для створення правової держави, в тому числі і в частині, що стосується кримінального права; 3) встановлення оптимального співвідношення міри кримінально-правових та інших правових заходів протидії злочинам, що

має забезпечити ефективність цієї протидії в нових соціально-економічних умовах. До *спеціальних* заходів належать: 1) декриміналізація діянь, що раніше визнавалися злочинами, тобто усунення кримінальної відповідальності, або переведення їх в розряд адміністративних проступків; 2) криміналізація діянь, що раніше не визнавалися злочинами; 3) депеналізація діянь, тобто скасування окремих видів покарань або пом'якшення суворості покарань за окремі види злочинів, введення більш м'яких покарань; 4) пеналізація, тобто встановлення більш суворих покарань, або посилення суворості покарань, або скасування менш суворих видів покарання; 5) зміна і уточнення норм Загальної та Особливої частин кримінального законодавства; 6) протидія організованій злочинності і корупції.

Останнім часом в Україні помітною тенденцією кримінально-правової політики є гуманізація не лише кримінального покарання, але й кримінальної відповідальності в цілому. Достатньо хоча б пригадати підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які визначені у чинному Кримінальному кодексі України та значно відрізняються від тих підстав, що передбачалися раніше чинним законодавством [3, 109].

Досліджуючи питання про гуманізацію кримінальної відповідальності, необхідно виходити із завдань кримінального законодавства. Так, відповідно до ст. 1 КК України вказаний кодекс має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам [4].

Для того щоб зрозуміти суть кримінально-правових процесів в Україні, слід розглянути їх в контексті історичних тенденцій. А вони свідчать про те, що в міру розвитку цивілізації люди все більше переконуються, що жорстокістю побороти злочинність неможливо. Як відомо, були часи, коли за вчинений злочин особу віддавали в рабство. В цьому становищі вона переставала вважатись людиною. Були часи, коли за більшість злочинів передбачалась лише смертна кара або спричинення тілесних ушкоджень. Але це не стримувало злочинців.

Кримінальний закон і покарання повинні відповідати особливостям життя суспільства, становищі економіки, етичним і правовим поглядам, які склалися у суспільстві. Історія дає нам багато прикладів еволюції покарання, яка залежала перш за все від змін суспільного ладу, а відповідно – й від змін в етиці, ідеології, виборі засобів протидії злочинності.

Слід наголосити, що кримінально-правова політика держави поширюється не тільки на кримінальне право, а й кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче законодавство, закони про прокуратуру, адвокатуру, оперативно-розшукову діяльність, міліцію, судоустрій тощо. В

Україні всі ці нормативні акти приводяться у відповідність з новими реаліями життя. І направленість змін в основному одна – гуманізація. Наприклад, в кримінальному процесі на зміну інквізиційності все активніше приходять змагальність, на заміну принципу публічності унаочнюється дедалі більше рис, притаманних принципу диспозитивності. Верховенство прав і свобод людини починає домінувати в кримінально-виконавчому праві. На зміну прокурорському контролю все більше запроваджується контроль судовий. Тобто, хоч і повільно, але в Україні іде процес надання кримінально-правовій політиці «людського обличчя», ознак, притаманних правовій державі.

Для глибинного розуміння процесу гуманізації в кримінально-правовій політиці нашої держави необхідно дослідити етимологію слова «гуманізм», фактично розшифрувати його.

Цей термін почав застосовуватися в епоху Відродження як прогресивний рух, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв її прагнень і бажань. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови» гуманізм – це ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності, людяність [16].

У правовій доктрині використовують два поняття, пов'язані з гуманізмом: це *власне гуманізм* і *гуманність*.

Не спиняючись окремо на дискусійності щодо термінології, слід підтримати позицію тих науковців, на переконання яких необхідно використовувати термін «гуманізм», оскільки «гуманність» визначають як любов, увагу до людини, а не визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток [5, 170; 6, 147]. У вітчизняній літературі дію принципу гуманізму, як правило, спрямовують на винну особу. Водночас, як визначено в доктрині [7, 16; 8, 147], гуманізм – поняття всеохоплююче. Він, з одного боку, спрямований на потерпілого та суспільство, з іншого – на винного. Однак у більшості випадків вчені, сформулювавши принцип гуманізму, традиційно пов'язують його саме із забезпеченням інтересів винного.

Головною вимогою гуманізації є забезпечення кримінальним законодавством прав, свобод та законних інтересів людини. У цьому випадку йдеться про законослухняних громадян, причому як про тих, хто став жертвою злочинів (потерпілим), так і про всіх інших [9, 45]. Тому кримінальна юстиція повинна мати за мету охорону суспільства від особи, яка вчинила злочин, й одночасне позитивне включення її в систему суспільних відносин [10, 150].

Вихід із зазначеної суперечності може бути знайдений лише в тому випадку, якщо гуманне ставлення до злочинця виявиться водночас найбільш ефективним засобом протидії злочинності. Саме цим вимогам відповідає політика попередження злочинів як головний напрям протидії

злочинності [11, 51].

Тому цілком правильно зазначає В. В. Мальцев, що порушення такого співвідношення, з одного боку, може потягти за собою застосування жорстоких покарань, а з іншого — призвести до зниження забезпечення кримінально-правової охорони інтересів громадян, до невинувато м'яких видів покарань, зневаги щодо сутності самого поняття покарання [5, 163].

Принцип гуманізму в кримінально-правовій сфері означає, що держава має обирати такий напрям у застосуванні примусових заходів, позбавлень та обмежень, який відповідатиме інтересам і суспільства в цілому, і окремої особи [9, 79].

Як бачимо, і в першому, і в другому випадках закон вимагає опосередковано виходити з інтересів потерпілої особи та суспільства, оскільки як в ст. 69 так і в ст. 75 КК України мова йде про обставини, що характеризують вчинений злочин та особу винного. Тобто держава, беручи під кримінально-правову охорону ті чи інші суспільні відносини, все ж таки до певної міри виходить із інтересів і потерпілого, як члена суспільства. Однак ці інтереси можуть бути проігнорованими. За таких обставин кримінальний закон не лише не в змозі досягти мети, яка визначена в ч. 2 ст. 50 КК України, але й породжує думку про можливість уникнення справедливого покарання за вчинений злочин [4].

Подібні випадки були б неможливі, якби у відповідних нормах КК України, які регулюють питання покарання винного, чітко зазначалася обставина, без наявності якої неможливо було б їх застосування, це — або відшкодування заподіяної шкоди, або щире каяття, або прохання потерпілого суворо не карати винного. Обов'язок суду суворо не карати винного виникав би у разі законодавчого закріплення принципу гуманізму, при визначенні якого враховувалося б не лише гуманне ставлення до винного, але й до потерпілого.

Таким чином, визначаючи поняття гуманізму у кримінальному праві, слід обов'язково вказати на те, що обраний захід кримінально-правового впливу повинен бути справедливим. Інакше без досягнення справедливості не можна досягти ні гуманізму, ні попередження вчинення злочинів, оскільки тоді йтиметься вже не про гуманізм, а про відсутність карального значення покарання.

У цьому плані цілком виправданою є позиція, закріплена у ч. 2 ст. 43 Кримінального кодексу РФ, відповідно до якої покарання застосовується з метою відновлення соціальної справедливості. Слід зауважити, що в сучасній кримінально-правовій політиці крім покарання відомі й інші заходи кримінально-правового впливу, які є однією із форм реалізації кримінальної відповідальності й належать до примусових заходів впливу, які здатні досягти визначених цілей.

Законодавцю слід більш чітко визначитися з тим, якою повинна бути кримінально-правова політика держави стосовно гуманізації кримінальної відповідальності у сфері господарської

діяльності. Слід встановити її цілі та досліджувати відповідність заходів гуманізації вказаним цілям.

На думку авторів, основними цілями гуманізації кримінального закону, у тому числі у сфері господарської діяльності, є створення інституту кримінальної відповідальності [12, 76]:

- відповідно до існуючих соціальних, фінансових та економічних можливостей держави забезпечити власними засобами баланс інтересів особи, суспільства та держави;
- відповідно до інтересів та моральних засад суспільства, які підтримує населення;
- відповідно до усього масиву законодавства (а не тільки кримінального), чинного у господарській сфері;
- як субсидіарна галузь права, що охороняє конституційно-правові цінності у сфері господарської діяльності, свободу договору та власності, економічні права та свободи, а також законні інтереси, що реалізуються державою та суб'єктами господарської діяльності;
- спрямованого на досягнення справедливості, ефективності та процесуальної економії у застосуванні кримінально-правових заборон.

Кримінальний кодекс України, прийнятий в 2001 р. в обстановці, яка характеризувалася швидкими темпами зростання злочинності та погіршенням якості роботи правоохоронних органів, виявився внутрішньо суперечливим нормативно-правовим актом. З одного боку, в ньому знайшли відображення деякі гуманістичні цінності, які за початковим задумом законодавця повинні були визначати його зміст. Із іншої — зростаюча злочинність стимулювала зростання каральної складової Кодексу. В результаті, всупереч початковому задуму про гуманізацію кримінально-правових норм, було прийнято документ, який у цілому був більш жорсткий та репресивний за своїм змістом, ніж кримінальний закон радянського періоду. Згодом КК України доповнювався декілька десятків разів. В основному це були зміни, спрямовані на введення нових складів злочинів та посилення відповідальності за існуючі. Виняток становлять зміни, внесені у КК України 15 квітня 2008 р. Законом «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» [13] та Законом від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» [14].

Зміна існуючої практики у сфері кримінальної відповідальності повинна охоплювати зміну цілей та змісту кримінальної політики у напрямі гуманізації кримінальної відповідальності за господарські злочини, що включало б: відмову від практики кримінально-правового управління економікою; відмову від використання кримінальної юстиції як інструменту перерозподілу власності та сфер впливу бізнесу; створення неза-

лежної судової системи; підтримку практики відхилення за допомогою процедури конституційного контролю неправового тлумачення та конкретизації норм у роз'ясненнях судів; відмову від надзвичайно репресивного ухилу кримінального законодавства та практики його застосування; послідовну реалізацію принципу економії кримінальної репресії, відповідно до яких кримінальна відповідальність повинна наставати за ті порушення, захист від яких неможливий засобами інших галузей права, при цьому заходи кримінальної відповідальності не можуть бути жорсткими та надмірними, а повинні бути оптимальними і справедливими; послідовне здійснення принципу системності права, відповідно до якого кримінальний закон не може суперечити нормам інших галузей права, а його застосування не може бути засноване на порушенні чи ігноруванні норм інших галузей права; законодавче введення та практичну реалізацію спеціальних доповнень, що стосуються матеріально-правових та процесуаль-

них гарантій, які б враховували особливості господарської діяльності та охороняли суб'єктів господарської діяльності від незаконного кримінального переслідування.

Як справедливо зазначає О. О. Княженко, без реалізації вказаних змін неможливе створення в країні ефективних інститутів та підвищення рівня захищеності прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, що є завданням важливішим, ніж завдання кількісного зростання показників економіки [15, 226].

Висновки. В нинішній час у світі і в Україні кримінально-правова жорстокість не є обґрунтованою ні з точки зору економіки, ні з точки зору політики. У зв'язку з цим відбувається гуманізація кримінально-правової сфери діяльності держави. Принцип гуманізму в кримінально-правовій сфері означає, що держава має обирати такий напрям у застосуванні примусових заходів, позбавлень та обмежень, який відповідає інтересам і суспільства в цілому, і окремої особи.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер ; Х. : Право, 2001. – 496 с.
2. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К. : Атіка. 2005. – 332 с.
3. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А. А. Митрофанов. – Одеса : Вид-во Одеського юрид. ін.-ту НУВС, 2004. – 132 с.
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
5. Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В. В. Мальцев. – СПб. : Юридический центр Пресс. – 2004. – 694 с.
6. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука. – 1988. – 176 с.
7. Виттенберг Г. Б. Совершенствование законодательства о наказаниях / Г. Б. Виттенберг // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 8-18.
8. Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / С. Г. Келина // Проблемы правосудия и уголовного права. – М. : Ин-т государства и права АН СССР. – 1978. – 187 с.
9. Загородников В. И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел / В. И. Загородников. – М. : Юрид. лит. – 1979. – 100 с.
10. Келина С. Г. Некоторые принципиальные идеи, лежащие в основе теоретической модели уголовного кодекса / С. Г. Келина // Проблемы совершенствования уголовного закона. – М. : Ин-т государства и права АН СССР. – 1984. – 209 с.
11. Додуров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика / О. О. Додуров. – К. : Юридична практика, 2003. – 924 с.
12. Гальперин И. М. Уголовная практика и уголовное законодательство / И. М. Гальперин // Основные направления борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1975. – 176 с.
13. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності : Закон України від 15 квітня 2008 р. № 270-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 24. – Ст. 236.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 25. – Ст. 263.
15. Княженко О. О. Процес гуманізації кримінальної відповідальності в Україні / О. О. Княженко // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 225-228.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови // голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

Грек Б. Н., Грек Г. Б. Гуманізація уголовної відповідальності як направлення уголовно-правової політики в Україні
Рассматривается проблема гуманизации как одного из направлений государственной политики противодействия преступности. Сделан вывод, что государство должно выбирать такое направление в применении принудительных мер, которое соответствует интересам как общества в целом, так и отдельной личности.

Ключевые слова: уголовная ответственность, уголовно-правовая политика, гуманизация

Grek Borys, Grek Tetyana. Humanization of criminal responsibility as a trend of criminal law policy in Ukraine

The article deals with the problem of humanization, as one of the vectors of state policy of resistance to criminality. The conclusion is made that the state should choose such way of putting measures of compulsion, which corresponds to interests of society in whole and also to the interests of each person.

Key words: criminal prosecution, criminal-procedure policy, humanization